

بررسی تزیینات گیاهی و هندسی محراب‌های گچ‌بری مجموعه آرامگاهی تربت شیخ جام*

بهاره تقوی نژاد

دکتری پژوهش هنر و مدرس دانشگاه هنر اصفهان

چکیده

از قرن هشتم هجری، آثار گچ‌بری نفیسی برجای مانده است که تعدادی از آن‌ها دارای رقم هنرمند سازنده و تاریخ ساخت نیز هستند. این گچ‌بری‌ها در محراب‌های نفیس، لوح‌ها و کتیبه‌های گچی مساجد، آرامگاه‌ها و ... بیشترین کاربرد را دارند. از جمله این نمونه‌های شاخص می‌توان به دو محراب و یک محراب‌نمای گچ‌بری در مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جامی در تربت‌جام اشاره نمود. لذا هدف این پژوهش ارائه مستندات تصویری (به‌اختصار) و برشمردن ویژگی‌های بصری این آثار به لحاظ ترکیب‌بندی‌ها و نقش‌مایه‌های شاخص آن‌ها است. لذا پرسش اصلی این پژوهش را می‌توان چنین تبیین نمود: ویژگی‌های شاخص هنری در تزیینات گیاهی و هندسی محراب‌های گچ‌بری مجموعه آرامگاهی تربت شیخ جام (مسجد کرمانی) کدام است؟ روش یافته‌اندوزی عمدتاً بر اساس پژوهش میدانی (عکاسی) و با استناد به برخی از منابع مکتوب انجام شده است که روشی تاریخی - توصیفی دارد. نتایج مطالعات حاکی از آن است که تنوع نقش‌مایه‌های گیاهی (اسلیمی و ختایی) و به‌ویژه تزیینات منحصر به فرد آن‌ها (استفاده از آژده‌کاری‌های هندسی، فرم اشک، هاشور)، استفاده از ترکیب‌بندی‌های چندسطحی و کاربرد ساقه ظریف گیاهی در پس‌زمینه بندهای اسلیمی، بهره‌گیری از تزیینات هندسی در حاشیه‌ها و تلفیق این گروه از تزیینات با نقوش گیاهی، از جمله بارزترین ویژگی‌های تزیینات گیاهی و هندسی در محراب‌های گچ‌بری مذکور به شمار می‌رود.

واژه‌های کلیدی: مجموعه تربت شیخ جام، مسجد کرمانی، محراب‌های گچ‌بری، تزیینات گیاهی و هندسی.

Email: b.taghavinejad@gmail.com

* (تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۵/۰۳ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۰۶/۱۹)

مقدمه

تنوع محراب‌ها با تکنیک‌های مختلف اجرایی و حضور گسترده آن‌ها در دوره‌های مختلف تاریخی، بیانگر اهمیت این عنصر در معماری بناهای مذهبی و غیرمذهبی است. محراب‌های گچ‌بری قرن هشتم نیز علی‌رغم آن که از تنوع و فراوانی بسیار برخوردارند، هنوز نیازمند تحقیقات گسترده‌تری هستند و هم‌چنان زمینه‌های مطالعاتی فراوانی به لحاظ انواع ساختارهای حاکم بر محراب‌ها، نقوش و ترکیب‌بندی‌ها، کتیبه‌ها و مضامین آن‌ها و ... فراروی پژوهشگران قرار دارد. در مجموعه آرامگاهی تربت شیخ‌جام واقع در شهرستان تربت‌جام (استان خراسان رضوی) که متشکل از بناهایی متعلق به دوره‌های مختلف تاریخی است، علاوه بر تزیینات متنوع کاشی‌کاری، نقاشی روی گچ، آجرکاری و ...، چندین محراب گچ‌بری وجود دارد که در داخل مسجد کرمانی (صحن و ایوان این مسجد) قرار دارد. معرفی و بررسی ویژگی‌های هنری محراب‌های گچ‌بری مذکور، که به قرن هشتم هجری منسوب شده است، هدف اصلی این پژوهش به شمار می‌آید که درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است: انواع ترکیب‌بندی‌ها و نقش‌مایه‌های شاخص گیاهی و هندسی محراب‌های گچ‌بری مسجد کرمانی کدام است؟ لذا جامعه آماری این پژوهش دربردارنده سه محراب گچ‌بری است که دو عدد از آن‌ها، دارای رقم هنرمند سازنده است که به خاندان هنرمندان کرمانی تعلق دارد. این محراب‌های گچ‌بری نمونه‌های مطالعاتی بسیار ارزشمندی هستند، چراکه با توجه به رقم‌دار بودن دو نمونه از آن‌ها، بررسی تزیینات موجود در این محراب‌ها می‌تواند مبین ویژگی‌های سبک فردی هنرمندان گچ‌بر سازنده آن نیز باشد.

روش تحقیق

این پژوهش مشتمل بر روش‌های تاریخی و توصیفی است. ابتدا پس از تهیه تصاویر از محراب‌های گچ‌بری این مجموعه، به بررسی انواع نقوش و ترکیب‌بندی‌های گیاهی و هندسی در محراب‌های مذکور جهت معرفی و توصیف ویژگی‌های بصری

آن‌ها مبادرت شده است. روش یافته‌اندوزی در این پژوهش نیز، مبتنی بر بررسی‌های میدانی و مشاهدات عینی نگارنده از مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جامی در تربت‌جام و استفاده از برخی منابع مکتوب است.

پیشینه تحقیق

از جمله مهم‌ترین منابعی که به توصیف مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جامی اختصاص دارد می‌توان به آثار لیزا گلمبک (۱۳۶۴)/(Lisa Golombek, 1971)، احمد صالحی‌کاخکی (۱۳۷۲) و محمدیوسف کیانی (۱۳۷۹) اشاره نمود. در این منابع علاوه بر معرفی مجموعه، نکاتی درباره محراب‌های گچ‌بری و تصاویری از آن‌ها ارائه شده است و حتی فرضیه‌هایی مبنی بر مشابهت محراب کرمانی با دیگر محراب‌های گچ‌بری در قرن هشتم هجری و یا تداوم سنت خانوادگی بین هنرمندان مطرح گردیده است. کامبیز حاجی‌قاسمی و همکاران در جلد دوازدهم گنجنامه (۱۳۸۳) علاوه بر توضیح مختصری درباره این مسجد، تصاویری از بنا و به‌ویژه پلان و نماهای دقیق از مسجد آورده‌اند که از این حیث حائز اهمیت است. دونالد ویلبر (۱۳۴۶) در معماری دوره ایلخانیان پس از معرفی اجمالی مسجد، از محراب گچ‌بری آن نام برده‌است. پایان‌نامه زهرا راشدنیا (۱۳۹۳) و مقاله مشترک احمد صالحی‌کاخکی (۱۳۹۵) از جمله مرتبط‌ترین منابعی است که به مطالعه ویژگی‌های تزیینی آثار گچ‌بری هنرمندان کرمانی در دوره ایلخانی تا ابتدای دوره تیموری اختصاص دارد و در آن‌ها به دو محراب داخلی و بیرونی مسجد کرمانی در مجموعه آرامگاهی نیز پرداخته شده است و تصاویر و طرح‌های خطی از این محراب‌ها نیز در این منابع وجود دارد. هم‌چنین در مقاله احمد صالحی‌کاخکی و بهاره تقوی‌نژاد (۱۳۹۶)، به بررسی ویژگی‌های سبک فردی هنرمندان گچ‌بر در قرن هشتم هجری پرداخته شده‌است که در این مقاله از هنرمندانی با فامیل/نسبت «کرمانی» که رقم آن‌ها در دو محراب گچ‌بری مسجد کرمانی وجود دارد نیز نام برده شده‌است. لذا با استناد

کمیت محراب‌های گچ‌بری از دوره سلجوقی تا پایان ایلخانی

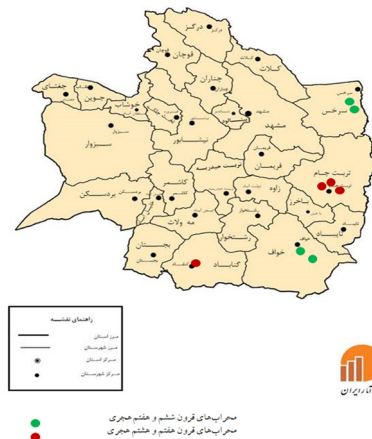
این استان از جمله مراکزی است که در حدود ۱۰ درصد محراب‌های گچ‌بری شناخته‌شده ایران از قرن ششم تا قرن هشتم هجری را در خود جای داده است که از این حیث، در رتبه سوم استان‌های کشور قرار دارد. در حدود ۴/۴ درصد از این محراب‌های گچ‌بری، به دوره ایلخانی تعلق دارد که در دو شهرستان این استان (تربت جام و گناباد)، قرار دارد و سایر محراب‌های گچ‌بری که به دوره سلجوقی تا آغاز ایلخانی منسوب شده‌است، در شهرستان‌های سرخس و خواف قرار دارند.

محراب‌های گچ‌بری دوره ایلخانی در استان خراسان رضوی
از حدود هشت محراب گچ‌بری بزرگ و کوچک در استان خراسان رضوی که به دوره سلجوقی تا پایان ایلخانی تعلق دارند، سه محراب گچ‌بری منسوب به قرن هشتم هجری است که همگی در مجموعه شیخ احمد جامی، در شهرستان تربت جام قرار دارد. یک محراب گچ‌بری در یکی از بناهای این مجموعه به نام مسجد کرمانی و دو محراب دیگر در صحن و ایوان این مسجد وجود دارد که یکی از آن‌ها در ابعاد کوچک و به صورت مسطح است و از آن با عنوان «محراب‌نما» نام می‌بریم. بقایایی از یک محراب گچ‌بری نیز در مسجد جامع گناباد قرار دارد که به دوره ایلخانی منسوب شده است (لباف خانیکی، ۱۳۸۳: ۴۸). سایر محراب‌های گچ‌بری این استان عبارت‌اند از دو محراب گچ‌بری در حیاط اول و دوم از کاروانسرا/ریاط شرف در شهرستان سرخس منسوب به دوره سلجوقی (حسینی، ۱۳۷۹: ۵۷)، یک محراب گچ‌بری از مسجد جامع زوزن/ملک زوزن (لباف خانیکی، ۱۳۷۶: ۵۷) و یک محراب در مسجد گنبد سنگان در خواف (سجادی، ۱۳۷۵: ۱۰۹) که به دوره سلجوقی تا آغاز ایلخانی منسوب است. در ذیل به معرفی اجمالی تزئینات سه محراب گچ‌بری موجود در مجموعه آرامگاهی تربت شیخ جام خواهیم پرداخت.

به پیشینه‌یابی انجام‌شده درمی‌یابیم که گرچه تحقیقات مفیدی درباره محراب‌های گچ‌بری این مجموعه آرامگاهی انجام‌شده است، اما هنوز قابلیت‌های پژوهشی متعددی درباره این نمونه‌های مطالعاتی وجود دارد که پرداختن بدان‌ها می‌تواند ابعاد گسترده‌تر و جزئیات بیشتر و دقیق‌تری از ویژگی‌های محراب‌های مذکور را آشکار نماید.

استان خراسان رضوی

استان خراسان رضوی در شمال شرقی ایران، با وسعتی در حدود ۱۱۸۰۰۰ کیلومتر مربع، از جانب شمال و شمال شرق به کشور ترکمنستان، از شرق به کشور افغانستان، از غرب به استان‌های یزد و سمنان، از شمال غرب به استان خراسان شمالی و از جنوب به استان خراسان جنوبی، محدود می‌شود. این استان از ۲۷ شهرستان باخزر، بجستان، بردسکن، بینالود، تایباد، تخت‌جلگه، تربت جام، تربت حیدریه، جغتای، جوین، چناران، خلیل‌آباد، خواف، خوشاب، درگز، رشتخوار، زاوه، سبزوار، سرخس، فریمان، قوچان، کاشمر، کلات، گناباد، مه ولات، مشهد و نیشابور به مرکزیت مشهد، تشکیل شده است (نقشه ۱).

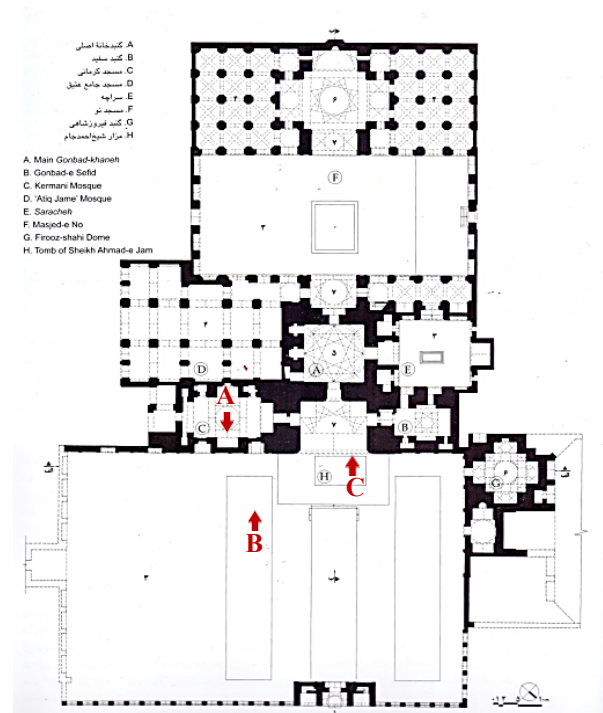
مسجد کرمانی

این مسجد در ضلع جنوب شرقی (سمت چپ) ایوان این مجموعه قرار دارد که ورودی آن از طریق دو درگاه/ ایوانچه که با مقرنس کاری و نقوش گیاهی ظریف آراسته شده است از داخل ایوان، میسر است. مسجد کرمانی دارای پلان مستطیل شکل، شاهنشینی در وسط هر چهار ضلع و سه حجره (چله خانه) در اضلاع شرقی و غربی است و سقف آن با پوشش نیم گنبدی و طاق و تویزه آراسته شده که گنبد کوچکی در وسط آن قرار دارد. تزیینات مسجد کرمانی، شامل مقرنس های گچی و گچ بری هایی است که در کتیبه کمربندی، محراب و قاب های گچ بری مشبک، وجود دارد (گلمبک، ۱۳۶۴: ۲۴). علاوه بر تکنیک های مختلف تزیین، انواع تزیینات؛ گیاهی، هندسی، نوشتاری و تلفیقی نیز در تزیینات این بنا به کار رفته است که کتیبه های آن علاوه بر آیات قرآنی، حاوی اسامی سازندگان بنا است (صالحی کاخکی، ۱۳۷۲: ۱۳۹). شاخص ترین اثر معماری موجود در این مسجد که منسوب به دوره ایلخانی است، محراب نفیس گچ بری است که به محراب «مسجد کرمانی» شهرت دارد و در نوع خود، یکی از شاهکارهای هنر گچ بری دوره ایلخانی به شمار می آید. یک محراب گچ بری دیگر نیز در خارج از مسجد کرمانی رو به صحن وجود دارد که می توان تزیینات گچی مشابهی را در آن مشاهده نمود. علاوه بر آن، محراب نمایی به شکل یک لوح گچی در داخل ایوان بنا موجود است که به لحاظ شیوه ساخت و اجرا می توان آن را به قرن هشتم هجری منسوب نمود.

توصیف محراب های گچ بری مجموعه آرامگاهی تربت

شیخ جام

این محراب های گچ بری به ترتیب عبارت اند از محراب بزرگ داخل مسجد کرمانی و محراب کوچک تری در داخل صحن مسجد، که هر دو محراب بنا بر کتیبه های برجای مانده در ساختار محراب، توسط اعضای خانواده هنرمندان کرمانی ساخته شده است و همچنین یک محراب نمایی کوچک که در

نقشه ۲: پلان مجموعه آرامگاهی تربت شیخ جام و جانمایی محراب ها در پلان (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳، ج ۱۲: ۲۱۵).

مجموعه آرامگاهی تربت شیخ جام

مجموعه تاریخی احمد بن ابوالحسن شیخ احمد جامی (۴۴۱-۵۳۶ هـ.ق)، در مختصات جغرافیایی $37^{\circ} 44' 08'' E$ ، $29^{\circ} 06' N$ ، در شهرستان تربت جام قرار دارد و یکی از بزرگ ترین مراکز زیارتی شرق ایران به شمار می آید که در قرن نهم هجری به اوج شکوفایی خود می رسد. این مجموعه مشتمل بر ساختمان هایی است که در اضلاع غربی و شمالی حیاطی مستطیل شکل و بزرگ، در دوره های مختلف تاریخی پیرامون مزار شیخ جام گرد آمده است (گلمبک، ۱۳۶۴: ۱۶) و شامل گنبدخانه با ایوانی در جلوی آن، دو بنا موسوم به مسجد کرمانی و گنبد سفید (مسجد رواق/ مسجد سردر) در طرفین ایوان، سراچه، مسجد عتیق، مسجد جامع نو، گنبد سبز (گنبد فیروزشاهی)، سردر و همچنین بنای آب انبار و متعلقات آن در مجاورت درگاه ورودی مجموعه است (صالحی کاخکی، ۱۳۷۲: ۹۱؛ مولوی، ۱۳۸۲: ۳۰؛ کیانی، ۱۳۷۹: ۱۸۲) (نقشه ۲).

داخل ایوان مسجد کرمانی وجود دارد که در جدول ۱، اسامی محراب‌ها آورده شده است (تصویر ۱). در ادامه به توصیف اجمالی

جدول ۱: معرفی محراب‌های گچ‌بری مجموعه آرامگاهی تربت شیخ جام

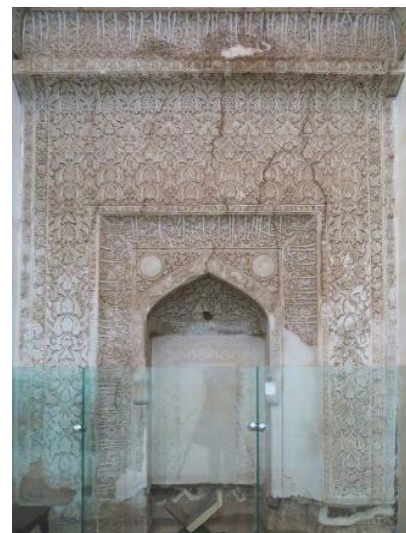
ردیف	نام اثر	استان / شهر / محل نگهداری	نام هنرمند گچ‌بر / سازنده	تاریخ ساخت	تاریخ پیشنهادی
۱	محراب داخلی مسجد کرمانی	خراسان رضوی، شهرستان تربت‌جام	عمل عبد الضعيف النحيف الراجي الى رحمه رب العزيز خواجه بن زكي بن محمد بن مسعود کرمانی	مخدوش شده	قرن هشتم هجری
۲	محراب خارجی / صحن مسجد کرمانی		عمل المسکين المستکين الحافي (؟) خواجه زکی بن محمد بن مسعود الکرمانی	تمت المحراب بعون الله و حسن توفيقه في اواخر... شهر... محرم سنه ثمان و عش ارين...	قرن هشتم هجری
۳	محراب‌نمای کوچک داخل ایوان مسجد کرمانی		-	-	-

(ج)

(ب)

(الف)

تصویر ۱: فرم / شکل کلی محراب‌های گچ‌بری؛ (الف) داخل مسجد کرمانی، (ب) صحن مسجد کرمانی، (ج) ایوان مسجد کرمانی (مأخذ: نگارنده)

محراب مسجد کرمانی

خواجه بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی» در دیوار جانبی سمت راست محراب است که از جمله ویژگی‌های شاخص آن به شمار می‌رود. با توجه به بخشی از مفاد کتیبه تخریب‌شده در دیوار جانبی سمت چپ حاوی؛ «و تم هذه المحراب بعون الملك الوهاب فی اوائل شهر...». این محراب دارای تاریخ ساخت نیز بوده است که متأسفانه امروزه اثری از آن مشاهده نمی‌شود اما آن را به نیمه اول یا دوم قرن هشتم هجری نسبت

محراب نفیس گچ‌بری مسجد کرمانی که از نظر شکل ظاهری دچار آسیب‌هایی در قسمت تحتانی خود شده است، در شاه‌نشین غربی مسجد قرار دارد و امروزه در جلوی آن حفاظ شیشه‌ای تعبیه شده است که حدود یک‌سوم ارتفاع محراب را می‌پوشاند (نقشه ۲، A). این محراب دارای رقم هنرمند سازنده؛ «عمل عبد الضعيف النحيف الراجي الى رحمه رب العزيز

و ۷). این شیوه ترکیب‌بندی در پس‌زمینه کتیبه حاشیه اصلی محراب هم دیده می‌شود که در این حاشیه، از قوس‌های بزرگ حلزونی و کاملاً دایره‌وار با پیچش زیاد و منظم استفاده شده است و تزیینات ظریف گیاهی نیز به‌خوبی، در حفاصل حروف و کلمات کتیبه جای گرفته و از تعادل و تناسب بصری مناسبی برخوردار است. هم‌چنین در حاشیه‌های گیاهی، غالباً قوس‌های منحنی با شیوه تکرار انتقالی به‌کاربرده شده است که نقش‌مایه‌های ختایی و طبیعت‌گرا بر روی آن وجود دارد (تصویر ۱۰، الف، ب).

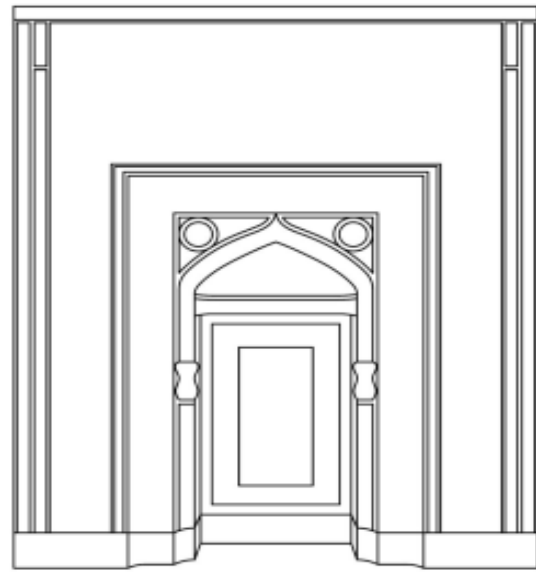
ترکیب‌بندی هندسی

تزیینات هندسی در محراب مذکور شامل حاشیه‌های باریک با خطوط به‌هم‌پیچیده شده و زنجیر مانند است (تصویر ۷) که گاهی این خطوط به هم گره‌خورده با نقوش گیاهی نیز تلفیق شده و از پیچیدگی بیشتری برخوردار شده است (تصویر ۱۰، ج). آژده‌کاری‌ها از دیگر تزیینات شاخص هندسی در این محراب است که به جهت روسازی نقش‌مایه‌های گیاهی استفاده شده، از تنوع بسیار خوبی برخوردار است؛ به‌نحوی که آژده‌هایی با زیرنقش‌های «مربع»، «مثلث» و «شش‌ضلعی»، بیشترین کاربرد را دارند (تصویر ۱۰، د). دیوار روبه‌روی محراب نیز با طرح‌های هندسی ساده‌ای که با استفاده از شیار بر روی گچ طرح‌اندازی شده، آراسته گردیده است که با توجه به شواهدی از بقایای تزیینات گچ‌بری و کتیبه که در قسمت تحتانی محراب، از زیر لایه گچ رویی، آشکار است (تصویر ۱۰، ه) می‌توان چنین نتیجه گرفت که دیوارهای جانبی و روبه‌روی محراب نیز، تزییناتی مشابه سایر قسمت‌ها، داشته است.

نقش‌مایه‌های گیاهی

این نقوش در محراب مسجد کرمانی شامل اسلیمی‌ها و اجزای آن‌ها است که غالباً در ابعاد بزرگ و حجیم و با تزیینات مفصل و پُرکار به اجرا درآمده است و انتهای بازوها به نیم‌اسلیمی، گل و... ختم می‌شود. از جمله انواع این اسلیمی‌ها می‌توان به

داده‌اند (دانشدوست، ۱۳۶۴: ۶۱؛ دانش‌یزدی، ۱۳۸۷: ۱۴۸). محراب مذکور حدوداً دارای ۵/۶۰ متر ارتفاع، ۳/۳۰ متر عرض و ۵۰ سانتی‌متر عمق است و متشکل از یک پیشانی باریک در قسمت فوقانی، پیشانی مرتفع دیگری متصل به حاشیه پهن دورتادور محراب با تزیینات گیاهی که به سمت جلو دارای انحنا است، یک طاق‌نما با قوس تیزه دار، دو حاشیه باریک در طرفین محراب، یک حاشیه کتیبه‌دار در اطراف قوس طاق‌نما، دو نیم‌ستون با سرستون‌های گلدانی‌شکل، دو لچک، دوایر مماس در مرکز لچکی‌ها و چند حاشیه باریک با تزیینات هندسی ساده یا پُرکار است (تصویر ۲). از ویژگی‌های تزیینات این محراب می‌توان به دو مقوله ترکیب‌بندی و نقش‌مایه‌ها اشاره نمود:

تصویر ۲: طرح خطی از نمای روبروی محراب مسجد کرمانی، (مأخذ: نگارنده)

ترکیب‌بندی گیاهی: تزیینات گیاهی چندلایه و پُرکار موجود در حاشیه و پیشانی متصل به یکدیگر و طاق‌نمای محراب اشاره نمود در این اجزا، از ساقه/ بندهایی به‌صورت قوس‌های منحنی و حلزونی با پیچش کم استفاده شده و یک ساقه گیاهی ظریف با نقش‌مایه‌های کوچک نیز، در حفاصل دیگر تزیینات و جهت پُرکردن زمینه وجود دارد (تصاویر ۳، ۴، ۵

شده است (تصاویر ۳، ۵، ۷، ۱۰ ب). قابل ذکر است که امروزه سطح محراب کاملاً سفید به نظر می‌رسد، گرچه بقایای اندکی از رنگ قرمز، بر روی گچ‌بری‌ها وجود دارد. به لحاظ تکنیکی نیز می‌توان گفت که گچ‌بری‌های تمامی اجزای محراب، از حیث میزان برجستگی و کیفیت اجرای تزیینات از مشابهت نسبی برخوردار بوده و به شیوه گچ‌بری برجسته پُرکار است.

دهان اژدری، خرطوم فیلی، توسازی‌دار و توپُر اشاره نمود که به همراه سراسلیمی‌های لاله‌ای شکل، با فرم اشک و طوق به کار برده شده است. نقش‌مایه‌های ختایی نیز از تنوع بسیار برخوردار است به نحوی که مشابه آن در دیگر محراب‌های گچ‌بری قرن هشتم هجری به‌ندرت یافت می‌شود. انواع گل‌های چندپَر با گلبرگ‌های گرد، گل چرخشی (فرره‌ای)، گل پروانه‌ای، گل نیلوفر، گل‌های طبیعت‌گرا، شبه‌غنچه و برگ‌های ساده از جمله این نقش‌مایه‌ها به شمار می‌رود که با استفاده از توسازی‌هایی از قبیل حفره‌ها و هاشورهای موازی، آراسته

تصویر ۴: طاق‌نما و حاشیه زیر قوس طاق‌نمای محراب مسجد کرمانی با تزیینات گیاهی چندلایه، آژده‌کاری‌های متنوع و گچ‌بری‌های برجسته پُرکار (مأخذ: نگارنده).

تصویر ۳: پیشانی محراب مسجد کرمانی با تزیینات گیاهی چندلایه (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۶: لچکی زیر طاق‌نما با تزیینات گیاهی در محراب مسجد کرمانی (مأخذ: نگارنده).

تصویر ۵: قسمتی از حاشیه اصلی کتیبه‌دار محراب مسجد کرمانی در زمینه‌ای از نقوش گیاهی متراکم و چندلایه (مأخذ: نگارنده).

(الف) (ب) (ج)

تصویر ۷: لچک و دایره مماس بر خطوط محیطی لچک، حاشیه باریک با طرح هندسی و قسمتی از کتیبه (با اعراب) در اطراف قوس طاق‌نمای محراب مسجد کرمانی (مأخذ: نگارنده)

(د) (ه)

تصویر ۱۰: (الف) حاشیه باریک گیاهی با ساقه منحنی و نقش‌مایه‌های کوچک، (ب) حاشیه گیاهی پُرکار با ساقه منحنی و نقش‌مایه‌های ختایی، (ج) تلفیق تزیینات گیاهی و هندسی در حاشیه زیر قوس طاق‌نما، (د) حاشیه گیاهی با قوس‌های منحنی و حلزونی و شیوه تکرار انعکاسی، (ه) نمای جانبی محراب مسجد کرمانی و بقایای تزیینات اصلی در زیر لایه جدید تزیینات (مأخذ: نگارنده).

تصویر ۸: سرستون گلدانی شکل محراب مسجد کرمانی با تزیینات گیاهی (مأخذ: نگارنده).

محراب خارجی در صحن مسجد کرمانی: در فضای خارجی و ضلع شمالی مسجد کرمانی، سمت چپ ایوان و رو به صحن، محراب گچ‌بری دیگری وجود دارد که دچار آسیب‌های فراوانی در کلیه قسمت‌ها (بالأخص قسمت فوقانی) و شکستگی در بخش تحتانی خود شده است و امروزه در پشت یک حفاظ شیشه‌ای نگهداری می‌شود (نقشه ۲، B). این محراب نیز همانند محراب بزرگ داخل مسجد کرمانی، دارای رقم هنرمند سازنده «عمل المسکین المستکین الحافی خواجه بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی» در دیوار جانبی سمت

تصویر ۹: کتیبه کوفی در طرفین پیشانی محراب مسجد کرمانی (مأخذ: نگارنده).

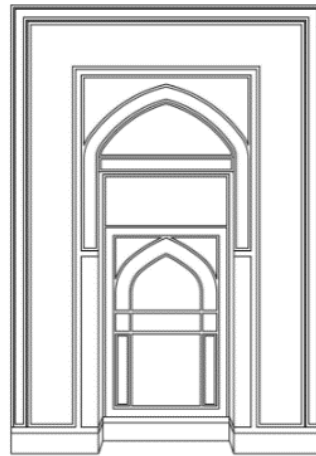
ترکیب‌بندی گیاهی: استفاده از تزیینات گیاهی چندلایه و پرکار در حاشیه و طاق‌نمای محراب که در این اجزا، از ساقه / بندهایی با قوس‌های منحنی و حلزونی و یک ساقه گیاهی ظریف با نقش‌مایه‌های کوچک نیز، در حدفاصل دیگر تزیینات استفاده شده است.

ترکیب‌بندی هندسی: تزیینات هندسی در محراب مذکور شامل گره حمیل‌دار «شش و شمسه» است که در تلفیق با آژده‌کاری‌ها، در دیوار مسطح زیر قوس طاق‌نما، به اجرا درآمده است. هم‌چنین از دیگر کاربرد تزیینات هندسی می‌توان به حاشیه‌های باریک با خطوط به‌هم‌پیچیده شده و زنجیرمانند که گاه با نقوش گیاهی تلفیق شده است و هم‌چنین آژده‌کاری‌هایی اشاره نمود که به جهت تزیین ستون‌نماهای مسطح و نقوش گیاهی به‌کار برده شده است.

نقش‌مایه‌های گیاهی: این نقوش در محراب صحن مسجد کرمانی شامل اسلیمی‌های خرطوم‌فیلی و دهان‌اژدری و گاه نمونه‌های توسازی‌دار و اجزای آن‌ها است که مشابهت‌های بسیاری را با نقش‌مایه‌های مسجد کرمانی دارد به نحوی که انتهای اغلب بازوهای اسلیمی به نیم‌اسلیمی، گل و ... ختم می‌شود و از نقش‌مایه‌های ختایی کمتر استفاده شده است. البته در دیوار جانبی محراب، گل‌های چندپر و پروانه‌ای و برگ‌های ساده با توسازی‌های هاشورمانند وجود دارد که مشابه گل و برگ‌هایی ختایی، در محراب داخلی مسجد کرمانی است. به لحاظ تکنیکی نیز می‌توان گفت که گچ‌بری‌های اجزای محراب به لحاظ میزان برجستگی و کیفیت اجرای تزیینات، یکسان است (تصاویر ۱۲-۱۴).

راست است و تاریخ ساخت در دیوار مقابل آن وجود داشته است که متن آن چنین قرائت شده است: «تمت المحراب بعون الله و حسن توفیقه فی اواخر شهر... محرّم سنه ثمان و عشرين ...» (دانشدوست، ۱۳۶۴: ۵۸؛ صالحی کاخکی، ۱۳۷۲؛ شکل‌های ۶۰-۱ و ۶۰-۲)، اما امروزه کتیبه حاوی تاریخ در ساختار محراب وجود ندارد. در برخی منابع نیز، تاریخ ۷۱۲ هجری برای محراب مذکور قرائت شده است (مولوی، ۱۳۸۲: ۴۳).

محراب مذکور حدوداً دارای ۲ متر ارتفاع، ۱/۳۵ متر عرض و ۲۰ سانتی‌متر عمق است و متشکل از دو طاق‌نمای یک طاق‌نمای دارای عمق و یک طاق‌نمای مسطح)، یک حاشیه پهن اصلی کتیبه‌دار دورتادور محراب، چند حاشیه باریک با طرح‌های هندسی، دو نیم‌ستون (پیلک) مدور، دو ستون‌نمای مسطح با سرستون‌های کوچک گلدانی (محصور در کادر مربع-مستطیل)، دو لچک و یک پیشانی در بالای طاق‌نمای دوم است (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱: طرح خطی بازسازی شده از نمای روبه‌روی محراب خارجی صحن مسجد کرمانی (مأخذ: نگارنده).

از ویژگی‌های تزیینات این محراب نیز دو مقوله ترکیب‌بندی و نقش‌مایه‌ها بررسی شده است که البته با توجه به ابعاد کوچک‌تر محراب نسبت به محراب داخل مسجد کرمانی و آسیب‌های وارده بر تزیینات آن، توضیحات ارائه شده بر اساس شواهد برجای‌مانده از تزیینات گچ‌بری در محراب است.

تصویر ۱۳: نمایی از دیوار روبروی محراب صحن مسجد کرمانی با تزیینات هندسی (گره) و آژده کاری‌ها (مأخذ: نگارنده).

تصویر ۱۲: طاق‌نمای محراب صحن مسجد کرمانی با تزیینات گیاهی چندلایه و گچ‌بری برجسته پُرکار (مأخذ: نگارنده).

(و)

(هـ)

(د)

(ج)

(ب)

(الف)

تصویر ۱۴: (الف) نیم ستون مدور با تزیینات گیاهی پُرکار، (ب) حاشیه باریک با تزیینات گیاهی، (ج) آژده کاری روی ستون نمای مسطح طاق‌نمای دوم، (د) - (هـ) حاشیه‌ها با تزیینات هندسی زنجیروار، (و) حاشیه اصلی کتیبه‌دار با تزیینات گیاهی چندلایه و گچ‌بری برجسته پُرکار در محراب صحن مسجد کرمانی (مأخذ: نگارنده).

کرمانی سازنده دو محراب گچ‌بری دیگر در این مجموعه، منسوب است (صالحی‌کاخکی، ۱۳۷۲: ۱۳۱؛ همان، تصویر ۴۴). محراب مذکور حدوداً دارای ۴۰ سانتی‌متر ارتفاع، ۳۰ سانتی‌متر عرض و فاقد عمق است و متشکل از یک طاق‌نما با قوس تیزه‌دار، یک حاشیه اصلی با تزیینات هندسی، یک حاشیه با تزیینات گیاهی در اطراف قوس طاق‌نما، دو ستون نمای مسطح با سرستون‌های کوچک گلدانی (محصور در کادر مربع - مستطیل)، دو لچک، یک کتیبه افقی در زیر قوس طاق‌نما و کتیبه کوفی بنایی محصورشده در کادر دایره‌ای

محراب‌نمای ایوان مسجد کرمانی

در دیوار انتهایی ایوان قبه اصلی مجموعه، سمت راست ورودی گنبدخانه اصلی، محراب‌نمای گچ‌بری کوچکی وجود دارد که از پایداری خوبی برخوردار است و امروزه در پشت یک حفاظ شیشه‌ای نگهداری می‌شود (نقشه ۴-۱۹، C). این محراب‌نما که به نظر می‌رسد بقایای برجای‌مانده از بخش میانی یک محراب بزرگ‌تر است نیز همانند محراب بزرگ داخل مسجد کرمانی و محراب داخل صحن مسجد به دلیل مشابهت در تزیینات خود به قرن هشتم هجری و هنرمندان

به لحاظ تکنیکی نیز می‌توان گفت که گچ‌بری‌های اجزای محراب به لحاظ میزان برجستگی و کیفیت اجرای تزیینات یکسان است و به صورت کم‌برجسته اجرا شده است (تصاویر ۱۶ - ۲۰).

تصویر ۱۶: طاق نما، لچکی‌ها و حاشیه اطراف قوس طاق نما در محراب نمای ایوان مسجد کرمانی با تزیینات گیاهی و آژده کاری (مأخذ: نگارنده).

تصویر ۱۷: دیوار روبه‌روی در محراب نمای ایوان مسجد کرمانی با تزیینات گیاهی و آژده کاری و کتیبه کوفی بنایی (مأخذ: نگارنده).

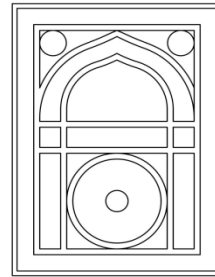
(ب)

(الف)

تصویر ۱۸: (الف) نیم‌ستون و سرستون، (ب) حاشیه زنجیروار اطراف محراب نمای ایوان مسجد کرمانی (مأخذ: نگارنده).

شکلی در دیوار روبه‌روی محراب است (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵: طرح خطی و تصویر از نمای روبه‌روی محراب نمای ایوان مسجد کرمانی (مأخذ: نگارنده).

ویژگی‌های تزیینات این محراب‌نما نیز در دو مقوله ترکیب‌بندی و نقش‌مایه‌ها بررسی شده است.

ترکیب‌بندی گیاهی: در این محراب‌نما، می‌توان به کاربرد تزیینات گیاهی پُرکار در طاق‌نما اشاره نمود که با استفاده از قوس‌های منحنی و حلزونی ایجاد شده است. در لچکی‌ها و حاشیه اطراف قوس طاق‌نما نیز تزیینات گیاهی با قوس‌های منحنی و دالبری وجود دارد که گاه به‌دفعات، تکرار گردیده است.

ترکیب‌بندی هندسی: تزیینات هندسی در محراب مذکور شامل استفاده از گره بر روی ستون‌نماها، تزیینات زنجیرمانند در حاشیه دورتادور محراب و آژده‌کاری‌هایی بر مبنای زیرنقش‌های «مثلث» و «مربع» است که در کادر دایره‌مانندی در لچکی‌ها و دیوار روبه‌روی طاق‌نما وجود داد. البته می‌توان به تکرار شش مرتبه کلمه محمد به خط کوفی نیز اشاره نمود که ترکیب کلی آن «ستاره شش پَر» را ایجاد نموده است که در یک کادر دایره‌ای شکل محاط است.

نقش‌مایه‌های گیاهی: این نقوش در محراب صحن مسجد کرمانی شامل اسلیمی‌های خرطوم فیلی و توسازی‌دار و اجزای آن‌ها است که علی‌رغم مشابهت‌هایی که با نقش‌مایه‌های محراب داخل و صحن مسجد کرمانی دارد از سادگی بیشتر و ابعاد کوچک‌تری برخوردار است و از نقش‌مایه‌های ختایی نیز کمتر استفاده شده است.

سیاسگزاری

لازم است تا از راهنمایی‌های استاد ارجمند؛ جناب آقای دکتر احمد صالحی کاخکی و جناب آقای دکتر مهرداد قیومی بیدهندی، و همکاری سرکار خانم صدیقه میرصالحیان قدردانی شود.

فهرست منابع

- اصلانی، حسام. (۱۳۹۱). فن‌شناسی آرایه‌های گچی در معماری ایران دوره اسلامی، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت، گروه مرمت اشیای تاریخی و فرهنگی.
- دانشدوست، یعقوب. (۱۳۶۴). «نکاتی درباره مقاله مجموعه تاریخی تربت‌جام». اثر، شماره‌های ۱۰ و ۱۱، صص ۵۸-۷۹.
- دانش‌یزدی، فاطمه. (۱۳۸۷). کتیبه‌های اسلامی شهر یزد. سبحان‌نور. یزد: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری. پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی یزد.
- راشدنیا، زهرا. (۱۳۹۳). مطالعه ویژگی‌های تزیینی آثار گچ‌بری هنرمندان کرمانی و پراکندگی آن در قرن هشتم هجری قمری، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت، گروه باستان‌شناسی.
- حسینی، محسن. (۱۳۷۹). *رباط شرف*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- حاجی قاسمی، کامبیز و دیگران. (۱۳۸۳). *گنج‌نامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران (مامزاده‌ها و مقابر)*. ج ۱۲. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی. دانشکده معماری و شهرسازی. مرکز اسناد و تحقیقات: روزنه.
- سجادی، علی. (۱۳۷۵). *سیر تحول محراب از قرون اولیه اسلامی تا حمله مغول*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- صالحی کاخکی، احمد. (۱۳۷۲). معماری ایران در شرق خراسان، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس تهران، دانشکده علوم انسانی، گروه باستان‌شناسی.
- _____ ؛ تقوی‌نژاد، بهاره؛ راشدنیا، زهرا (۱۳۹۵). «مطالعه ویژگی‌های تزیینی آثار گچ‌بری هنرمندان کرمانی در دوره ایلخانی تا ابتدای دوره تیموری»، نگره، شماره ۳۷، صص ۱۹-۳۲.

در پس‌زمینه اسلیمی‌های درشت و حجیم و کتیبه‌ها، ۳- کاربرد دو یا چند ساقه/ بند با قوس منحنی، ۴- استفاده از قوس‌های منحنی و ممتد با شیوه تکرار انتقالی و نقش‌مایه‌های گیاهی ساده یا پُرکار در حاشیه‌ها. نقش‌مایه‌های گیاهی نیز شامل؛ ۱- اسلیمی‌های حجیم با بازوهای که به گل، نیم اسلیمی یا فرم خرطومی‌شکل ختم می‌شود، ۲- استفاده از سراسلیمی‌های متنوع با فرم اشک، لاله‌ای و ... ۳- استفاده از تزیینات آژده‌کاری متنوع جهت روسازی نقش‌مایه‌های اسلیمی، ۴- کاربرد نقش‌مایه‌های گیاهی متنوع شامل انواع گل‌های گرد، چرخشی و گل‌هایی با گلبرگ‌های تیز(شبیبه گل پروانه‌ای/ شاه‌عباسی)، ۵- تزیین گل و برگ‌ها با هاشور(شیار)، حفره‌ها و دواير توخالی. ترکیب‌بندی‌های هندسی شامل: ۱- کاربرد گره‌ها بر روی نیم‌ستون‌ها و دیوار روبه‌روی محراب، ۲- استفاده گسترده از حاشیه‌هایی با تزیینات هندسی شامل؛ خطوط موازی و به هم پیچ‌خورده، طرح‌های پلکانی و زنجیروار، ۳- کاربرد آژده‌کاری‌های متنوع و پُرکار با زیرنقش‌های «مربع»، «مثلث»، «شش‌ضلعی»، ۴- تلفیق خطوط شکسته و گره‌خورده با تزیینات گیاهی. قابل ذکر است که در این محراب‌ها بیشتر از نقوش و ترکیب‌بندی‌های گیاهی استفاده شده است و سهم تزیینات هندسی(به جز محراب صحن مسجد کرمانی)، غالباً در حاشیه‌های باریک و آژده‌کاری‌ها است. قابل ذکر است که پژوهش‌هایی پیرامون تاریخ‌گذاری این محراب‌ها، ویژگی‌های بصری کتیبه‌ها و مطالعات تطبیقی می‌تواند دستمایه‌ای برای پژوهش‌های آتی محققان قلمداد گردد.

پی‌نوشت‌ها

۱- آژده‌کاری: تزیینات هندسی منظم با خطوط شکسته یا منحنی که به اشکال گوناگون بر روی تزیینات گچ‌بری برجسته پُرکار، به جهت روسازی و ایجاد عمق و بافت، توسط قالب(مُهر) یا ابزار مخصوص بُرش ایجاد می‌شود؛ «آژده» نام دارد(اصلانی، ۱۳۹۱: ۷۳).

- _____، تقوی‌نژاد، بهاره. (۱۳۶۹). «جستاری در نسب‌شناسی و ویژگی‌های سبک فردی هنرمندان گچ‌بری در قرن هشتم هجری»، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۴۱، صص ۷۸-۷۰۱.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۹). تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت).
- گلمبک، لیزا. (۱۳۶۴). «دوره‌های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، مترجم: باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، اثر، شماره‌های ۱۰ و ۱۱، صص ۱۶-۵۷.
- لباف خانیکی، رجبعلی. (۱۳۷۶). «سیر تحول مسجد جامع زوزن» در: مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، گذشته، حال، آینده، ویراستار محمد قره‌چمنی، ج ۱، تهران: دانشگاه هنر، صص ۵۶۵-۵۹۰.
- _____ . (۱۳۸۳). گناباد، خاستگاه حماسه‌های پنهان. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، معاونت معرفی و آموزش، اداره کل آموزش، انتشارات و تولیدات فرهنگی.
- مولوی، عبدالحمید. (۱۳۸۲). آثار باستانی خراسان. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ویلبر، دونالد نیوتن. (۱۳۴۶). معماری اسلامی ایران در دوره پلخانان، مترجم: عبدالله فریار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Golombek, Lisa (1971). "The chronology of Turbat -I Sheikh Jam". Iran, Vol. IX, pp.27-44.
- <http://www.amar.org.ir> تاریخ دسترسی، ۹۴/۴/۳۱
- <http://ostandari.khorasan.ir> تاریخ دسترسی، ۹۴/۴/۳۱

The Study of the Plant and Geometric Decorations of the Stuccoed Mihrabs of the Tomb of Torbat-e Sheikh-e Jam*

Bahareh Taghavi Nejad

Ph.D in Art Research, Art University of Isfahan

Abstract

Since the eighth century AH, some exquisite works of plastering has remained, some of which are autographed and dated. These stucco decorations are mostly seen in exquisite mihrabs, mosque slabs and gypsum inscriptions, tombs, etc. Among these examples, one can mention two stuccoed mihrabs and one altar in the tomb of Sheikh Ahmad Jami in Torbat-e Jam. Therefore, the goal of this research is to briefly provide visual documentation and enumerate the visual features of these works in terms of their composition and dominant motifs. Therefore, the main question of this research can be posed as follows: What are the most important artistic features in the plant and geometric decorations of the stuccoed mihrabs of Sheikh-e Jam's tomb (Kermani Mosque)? The data was collected mostly by implementing field research (photography) as well as referring to some written sources, based on a descriptive-historical method. The results of the study show the diversity of plant motifs- arabesque and cathay- and in particular their unique decorations (using geometric ajedeh-kari, tear forms, hatching), the use of multi-level compositions and application of elegant plant stems in the arabesque background, using geometric decorations in the margins. A combination of this group of decorations with plant designs are among the most prominent features of plant and geometric decorations in the aforementioned stuccoed mihrabs.

Key words: Tomb of Torbat-e Sheikh-e Jam, Kermani mosque, Stuccoed mihrabs, Plant and geometric decorations.